

ДОБРИЛА СТОЈАНОВИЋ

Црквено уметнички вез
у XVI и у XVII веку
(Неколико карактеристичних група)

У периоду после постепеног пада српских територија под турску власт, природно је да се и у домену црквеног уметничког веза јављају извесне промене како у стилско-иконографском и декоративном смислу тако и у избору колористичких ефеката, а некад и у употреби материјала за вез као и у начину рада. Битно је да се континуитет и у овом стваралачком домену не губи. Променом политичке и економске структуре друштва мења се и статус наручилаца и донатора, па се некад на предметима јављају имена неколико људи. Чешћа су имена аутора него у ранијем периоду, а најчешће су из редова монаха. Инвентивност уметника карактерише већа свежина особито у избору боја и у слободи компоновања, понекад рустичност и готово статичност појединих представа. У сагледавању читавих композиционих целина, а нарочито декоративних елемената, видни су утицаји Истока али и западних стилова као и њихово преплитање. На ову појаву утицала је знатно већа покретљивост уметника па и њихови контакти са новим уметничким прегнућима и идејама. Не треба губити из вида да су се наше области налазиле у оквиру, у то доба, моћне Османске империје огромног пространства изложеног најразличитијим уметничким утицајима при чему се нису губиле аутохтоне традиције. Настављају се раније традиционалне везе са православним областима и земљама али и са Западом, нарочито Млещима и областима изложеним њиховом утицају.

Због ограниченог простора, осврћемо се само на неколико у уметничком погледу сродних група предмета. Логично је да кренемо са примерцима на којима је видно ослањање на раније стваралаштво који се могу сматрати и најтипичнијим предметима поствизантијског црквеног веза сачуваног код нас. Најрепрезентативнији примерак ових карактеристика, али и читавог периода од два века, несумњиво је катапетазма, рад монахиње Агније, настао вероватно средином XVI века. Налазила се у манастиру Рачи на Дрини, што не значи да је тамо и настала, мада је овај манастир у то

време био познати културни и уметнички центар. Касније је пренета у манастир Беочин на Фрушкој гори, а после Другог светског рата у Музеј Српске православне цркве у Београду. Рад је монументалан по димензијама и високих је уметничких вредности. Концепцијски се везује за иконопис, особито тзв. италокритску школу, али и за атоско и српско сликарство настало под његовим утицајем. У колориту се заснива на контрасту јасно црвене основне тканине — атласа и златовеза са незнатним детаљима у боји.

На катапетазми је представљено 12 Великих празника са централном јако увећаном сценом Благовести (сл. 1). У доњем делу, испод представе Успења Богородице, извезен је потпис аутора АГНИ МОНАХИ. У оквирном простору, осим у доњем делу катапетазме, налазе се фугуре 24 старозаветна пророка од којих су осам у горњем делу до испод појаса, што је вероватно диктирано расположивим простором. Посматрана у целини, катапетазма у стилско-иконографском погледу нема аналогија са сачуваним везовима мада оне постоје у обради неких детаља, у избору материјала, начину рада, у третману колорита у целини, што је углавном изнето у раније објављеним радовима.¹ Блискости постоје са представом пророка на бордурни плаштанице из манастира Никанора у Македонији (Грчка) из 1587—1588, радом монаха Арсенија.² По употребљеном материјалу, начину рада, решавањем ликова, особито издужених очију, истакнутих зеница, блиски су им епитрахиљи из манастира Шишатовца, сада у Музеју Српске православне цркве у Београду и епитрахиљ из Цетињског манастира, оба из XVI века.³ Сродан третман очију налазимо на подеи са представом Преображења из 1556. године, даром молдавског владара Александра Лапушњануа манастиру Слатини, сада у Московском Кремљу.⁴ Ова датација донекле ближе одређује настанак сродних предмета.

У стилском погледу, начину рада и употребљеном материјалу, поменути предметима врло близак је омофор, односно, везени крстови на њему, касније аплицирани на светлоплави свилени дамаст. Раније се налазио у манастиру Крушедолу, а данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду.⁵ У централним кружним медаљонима крстова представљени су Гостољубље Аврамово, Цвети, Распеће и Силазак у ад (сл. 2). Поред њих, у међупросторима, такође у кружним медаљонима, налазе се допојасни ликови светитеља. Сигнатуре су, као и на претходним везовима, грчке. Настао је вероватно у последњој четвртини XVI века. Сродности у иконо-

¹ Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV—XIX века*, Београд 1959, кат. 38, сл. 24, 26, 28; Иста, *Катапетазма монахиње Аџије*, Зборник Музеја примењене уметности, 6—7 (Београд, 1960—61), 57—75.

² А. Hatzinicolau, *Gold Embroidery, Greack Handkraft*, Athenes 1969, сл. 183.

³ Д. Стојановић, *Уметнички вез*, сл. 25 и 22.

⁴ *Трезори Музеја Московског Кремља*, Москва 1985, 50, кат. 53.

⁵ Д. Стојановић, *Српско епитрахиље XIV—XIX вв*, Москва 1973, кат. 48, сл. 1; Иста, *Broderia artistica la Sîrbi sec. al XIV-sec. al XIX*, Bucuresti, кат. 47, сл. 47.

графији и третману фигура налазимо и на омофору митрополита Патраса, Теофана из 1612. године, за који се сматра да је старији и да је настао до краја XVI века.⁶ Сви ови радови рађени су или на Светој Гори или су настали под њеним јаким утицајем што не искључује ни просторе северне Грчке, ни наше крајеве.

Скупоченошћу материјала употребљеног за вез, испуњавањем целе површине минуциозним бодовима компонованим у више праваца како би се добио утисак волуминозности, одликује се епитрахил са представом шест Великих празника — Благовести, Рођења Богородице, Ваведена, Срећења, Крштења и Успења Богородице. Сигнатуре су грчке. Сцене су укомпоноване у правоугаоне површине које се простиру на обе поле епитрахила, што је изузетно. У третману специфичних физиономија блиски су му неки епитрахили из манастира Путне, Тисмане, Дионисија. Деле их траке испуњене геометријским орнаментима које налазимо и на епитрахилу из манастира Крке као и на епитрахилима из Путне и Атине Доситеја јеромонаха. У доњем делу епитрахила представљена су по два архијереја на свакој поли — Атанасије Велики, Јован Златоусти, Василије Велики и Никола — што није уобичајено за епитрахиле (сл. 3). Епитрахил о којем је реч налазио се у манастиру Крушедолу, а данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду. Припада крају XV или почетку XVI века.⁷

Утиском раскоши који пружа, овом је близак епитрахил из манастира Крке. На оба је изражено богатство материјала употребљеног за вез, његова финоћа, мада не и примена извођења појединих делова композиције свиленим концем у боји, што карактерише епитрахил из Крушедола а изостаје на епитрахилу из Крке. На везу из Крушедола фигуре и нимбови у композицијама празника уоквиравају зрна бисера, што је на нимбовима светитеља на епитрахилу из манастира Крке имитирано везом. У горњем делу епитрахила из Крке је Гостољубље Аврамово, а затим у низу, у готово квадратним компартиментима, компонована су по два светитеља постављена у аркаде са преломљеним луком (сл. 4). Између њих је јако геометризована акантусова лозица често коришћена као декор истих места на епитрахилима ранијег а и каснијег периода. Фигуре су постављене фронтално, неке у покрету, а лукови спојени стубовима од плетеница, што је примењено на наруквицама са представом Благовести из манастира св. Тројице код Пљеваља, насталим вероватно почетком XVI века. На свакој поли епитрахила је по 16 светитеља. То су старозаветни пророци, Благовести, цареви Давид и Соломон, јеванђелисти, а потом свети оци. Сигнатуре су грчке.⁸ Постављање светитеља под аркаде чест је случај на епитрахилима XVI века, али постављање по два под један свод, колико нам је позна-

⁶ Н. П. Кондаков, *Македонија*, СПб 1909, сл. на стр. 158.

⁷ Д. Стојановић, *Уметнички вез*, кат. 20, сл. 17 и 19.

⁸ Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 42, Т. XXII, 6.

време био познати културни и уметнички центар. Касније је пренета у манастир Беочин на Фрушкој гори, а после Другог светског рата у Музеј Српске православне цркве у Београду. Рад је монументалан по димензијама и високих је уметничких вредности. Концепцијски се везује за иконопис, особито тзв. италокритску школу, али и за атоско и српско сликарство настало под његовим утицајем. У колориту се заснива на контрасту јасно црвене основне тканине — атласа и златовеза са незнатним детаљима у боји.

На катапетазми је представљено 12 Великих празника са централном јако увећаном сценом Благовести (сл. 1). У доњем делу, испод представе Успења Богородице, извезен је потпис аутора АГНИ МОНАХИ. У оквирном простору, осим у доњем делу катапетазме, налазе се фугуре 24 старозаветна пророка од којих су осам у горњем делу до испод појаса, што је вероватно диктирано расположивим простором. Посматрана у целини, катапетазма у стилско-иконографском погледу нема аналогија са сачуваним везовима мада оне постоје у обради неких детаља, у избору материјала, начину рада, у третману колорита у целини, што је углавном изнето у раније објављеним радовима.¹ Блискости постоје са представом пророка на бордуре плаштанице из манастира Никанора у Македонији (Грчка) из 1587—1588, радом монаха Арсенија.² По употребљеном материјалу, начину рада, решавањем ликова, особито издужених очију, истакнутих зеница, блиски су им епитрахиљи из манастира Шишатовца, сада у Музеју Српске православне цркве у Београду и епитрахиљ из Цетињског манастира, оба из XVI века.³ Сродан третман очију налазимо на подеи са представом Преображења из 1556. године, даром молдавског владара Александра Лапушњануа манастиру Слатини, сада у Московском Кремљу.⁴ Ова датација донекле ближе одређује настанак сродних предмета.

У стилском погледу, начину рада и употребљеном материјалу, помнутим предметима врло близак је омофор, односно, везени крстови на њему, касније аплицирани на светлоплави свилени дамаст. Раније се налазио у манастиру Крушедолу, а данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду.⁵ У централним кружним медаљонима крстова представљени су Гостољубље Аврамово, Цвети, Распеће и Силазак у ад (сл. 2). Поред њих, у међупросторима, такође у кружним медаљонима, налазе се допојасни ликови светитеља. Сигнатуре су, као и на претходним везовима, грчке. Настао је вероватно у последњој четвртини XVI века. Сродности у иконо-

¹ Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV—XIX века*, Београд 1959, кат. 38, сл. 24, 26, 28; Иста, *Катапетазма монахиње Азнице*, Зборник Музеја примењене уметности, 6—7 (Београд, 1960—61), 57—75.

² А. Hatzinicolau, *Gold Embroidery, Greack Handkraft*, Athenes 1969, сл. 183.

³ Д. Стојановић, *Уметнички вез*, сл. 25 и 22.

⁴ *Трезори Музеја Московског Кремља*, Москва 1985, 50, кат. 53.

⁵ Д. Стојановић, *Српско епитрахиље XIV—XIX вв.*, Москва 1973, кат. 48, сл. 1; Иста, *Broderia artistica la Sirbi sec. al XIV-sec. al XIX*, Bucuresti, кат. 47, сл. 47.

графији и третману фигура налазимо и на омофору митрополита Патраса, Теофана из 1612. године, за који се сматра да је старији и да је настао до краја XVI века.⁶ Сви ови радови рађени су или на Светој Гори или су настали под њеним јаким утицајем што не искључује ни просторе северне Грчке, ни наше крајеве.

Скупоченошћу материјала употребљеног за вез, испуњавањем целе површине минуциозним бодовима компонованим у више праваца како би се добио утисак волуминозности, одликује се епитрахил са представом шест Великих празника — Благовести, Рођења Богородице, Ваведена, Срећења, Крштења и Успења Богородице. Сигнатуре су грчке. Сцене су укомпоноване у правоугаоне површине које се простиру на обе поле епитрахила, што је изузетно. У третману специфичних физиономија блиски су му неки епитрахили из манастира Путне, Тисмане, Дионисија. Деле их траке испуњене геометријским орнаментима које налазимо и на епитрахилу из манастира Крке као и на епитрахилима из Путне и Атине Доситеја јеромонаха. У доњем делу епитрахила представљена су по два архијереја на свакој поли — Атанасије Велики, Јован Златоусти, Василије Велики и Никола — што није уобичајено за епитрахиле (сл. 3). Епитрахил о којем је реч налазио се у манастиру Крушедолу, а данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду. Припада крају XV или почетку XVI века.⁷

Утиском раскоши који пружа, овом је близак епитрахил из манастира Крке. На оба је изражено богатство материјала употребљеног за вез, његова финоћа, мада не и примена извођења појединих делова композиције свиленим концем у боји, што карактерише епитрахил из Крушедола а изостаје на епитрахилу из Крке. На везу из Крушедола фигуре и нимбови у композицијама празника уоквиравају зрна бисера, што је на нимбовима светитеља на епитрахилу из манастира Крке имитирано везом. У горњем делу епитрахила из Крке је Гостољубље Аврамово, а затим у низу, у готово квадратним компартиментима, компонована су по два светитеља постављена у аркаде са преломљеним луком (сл. 4). Између њих је јако геометризована акантусова лозица често коришћена као декор истих места на епитрахилима ранијег а и каснијег периода. Фигуре су постављене фронтално, неке у покрету, а лукови спојени стубовима од плетеница, што је примењено на наруквицама са представом Благовести из манастира св. Тројице код Пљеваља, насталим вероватно почетком XVI века. На свакој поли епитрахила је по 16 светитеља. То су старозаветни пророци, Благовести, цареви Давид и Соломон, јеванђелисти, а потом свети оци. Сигнатуре су грчке.⁸ Постављање светитеља под аркаде чест је случај на епитрахилима XVI века, али постављање по два под један свод, колико нам је позна-

⁶ Н. П. Кондаков, *Македонија*, СПБ 1909, сл. на стр. 158.

⁷ Д. Стојановић, *Уметнички вез*, кат. 20, сл. 17 и 19.

⁸ Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 42, Т. XXII, 6.

то, јединствени је случај за овај период, али се налази на епитрахиљима из XVII века сачуваним у Грчкој и Румунији.

Изразито је инвентивна, вешто компонована и разноврсна биљна и геометријска орнаментика. Исти тип плетеница у преградним фризовима јавља се и на епитрахиљу из манастира Хиландара с краја XV или почетка XVI века, са представама појединачних светитеља под аркадама са прело-мљеним луком. Налази се и на епитрахиљу молдавског владара Стефана Великог и његовог сина Александра из манастира Путне. Преплетни орнамент који краси цео доњи део епитрахиља из Хиландара, само је део доњег декоративног фриза епитрахиља из манастира Крке где је јако расплунут. Аналогије у преплету постоје и са доњим деловима епитрахиља Радуа Великог из манастира Говоре у Румунији,⁹ као и на епитрахиљу Симеона Рашког из Рилског манастира из 1550. године.¹⁰ Ужа плетеница у доњем, декоративном делу епитрахиља из манастира Крке краси бочне ивице већ поменутих наруквица из манастира Тројице Пљеваљске. Деоба по средини доњег декоративног дела епитрахиља, мада је у овим случајевима трака испуњена вотивним текстом, примењена је на епитрахиљу Јоакима из Дrame који се налази у манастиру Лаври на Светој Гори, као и на румунском епитрахиљу Мана Кључара из XVI века који се чува у Народном музеју у Београду. Доња декоративна површина епитрахиља из Крке подељена је на квадратне компарimente испуњене наизменично свастикама, кукасто стилизованим волутама и кукастим „S” орнаментом, што је примењивано у украшавању тканина. Јавља се на старим персијским, кинеским и тканинама рађеним под њиховим утицајем. Њихове варијанте налазимо на сликаним епитрахиљима на ранијем српском фреско сликарству. Плетенице у преградним фризовима на епитрахиљу из Крке смењују се са орнаментом у виду степенчастих крстова што се јавља и као орнамент на доњем делу епитрахиља са представом стојећих фигура светитеља у полукружним аркадама који се чувао у манастиру Крушедолу, а сада се налази у Музеју Српске православне цркве у Београду. Датира се у XVI век. Налази се и у бордури надбедреника са представом Христовог силаска у ад с почетка XV века који се чува у Народном музеју у Београду, а заједно са фризом „S” форми и кукастим орнаментом укомпонованим у ромбове, примењен је и на епитрахиљу са празницима из манастира Крушедола.¹¹ Израженију геометријацију налазимо на већ поменутих наруквицама из св. Тројице Пљеваљске и преградним орнаментима епитрахиља из манастира Шишатовца и Цетињског манастира из XVI века.¹² Сродна орнаментика налази се и на епитрахиљу Симеона Рашког из Рилског манастира.

⁹ G. Millet. *La broderies religieuses de style byzantine*. Paris 1947, T. LII, сл. 1.

¹⁰ Исто, Т. LII, сл. 2, Т. XLIII, сл. 2.

¹¹ Д. Стојановић, *Уметнички вез*, кат. 24, сл. 27, кат. 30, сл. 13, кат. 20, сл. 17, 19.

¹² Исто, сл. 16, 18, 25, 23.

Жеља за испуњавањем свих расположивих површина везеним украсом наводи мајстора веза из Крке да чак и спољне ивице епитрахиља, што је ретко на овим предметима, украси низом стилизованих „S” форми. То је карактеристично за јерменске епитрахиље почев од краја XIV, а код нас се јавља у XVI веку.¹³ Када је у питању орнаментални украс, за епитрахиљ из манастира Крке може се рећи да представља један од богатијих примерака по избору, употреби и компоновању декора на простору Балкана. Као што је већ речено, неки његови елементи, осим епитрахиља, кресе и оквира наруквица од краја XV и током XVI века, али су, исто тако, примењени и у дрворезбарству и при илуминисању рукописа и књига.

Финоћа материјала и бодова као и њихово студиозно компоновање налази се на најрепрезентативнијим епитрахиљима који се претежним делом чувају у манастирима Свете Горе. При стварању концепцијске шеме, избору декоративних елемената и њиховог уклапања у целину, они су могли да инспиришу и мајстора овог епитрахиља, што оставља утисак да је тамо и рађен. Епитрахиљ из Рилског манастира, датиран у 1550. годину, начином рада, употребом исте врсте материјала за вез, извезеном целом позадином, третманом драперија, али не и ликова и фигура, аналоган је епитрахиљу из манастира Крке. Везено је позлаћеним и сребрним нитима, а на епитрахиљу из Крке само делимично мешавином позлаћених нити са зеленим и црвеним свиленим концем. Детаљи су местимично оивичени црвеним и зеленим нитима. Ликови су изведени свиленим концем природне боје, а детаљи наглашени окер, црним, чак и понеким зеленим бодом у бради и коси представљених личности. Очи су округле, јасно наглашених зеница, што је примењено и на већ поменутом епитрахиљу из манастира Хиландара, али и на већини ликова у композицијама празника на катапетазми монахиње Агније из Музеја Српске православне цркве у Београду.

Како је записано мастилом на његовој постави, епитрахиљ је доспео у манастир Крку куповином 1824. године где је пренет из манастира Студенице. Према традицији, он се и данас сматра епитрахиљом светог Саве. Међутим, на основу аналогја, стилских и техничких карактеристика, сматрамо да је настао вероватно у првој половини XVI века. За ове предмете изведене скупоченим материјалом и минуциозном техником рада, претпостављамо да су производ везиљских радионица Цариграда или Мале Азије које у ово време интензивно раде.

Сасвим другу слику пружа група предмета насталих средином и у другој половини XVI века. Производ су српских уметничких радионица што потврђују словенске сигнатуре и натписи, некад са поменом ктитора. Одликују се колористичким контрастима, ведрином боја, извесном рустично-

¹³ *Средњовековна уметност Греније*, Београд 1981, сл. 105, 114; Д. Стојановић, *Уметнички вез*, сл. 32, 38.

шћу, некад робусношћу у представљању фигура и ликова, али беживотношћу и скоро површинским третманом што налазимо на омофору из манастира Пиве. Најуспелији је и једини датирани епитрахил Јелене Црнојевић и Димитрија кир Гвозденова, сина Марка Гвозденова из 1553. године (сл. 5). Налазио се у манастиру Гргетегу, а данас се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду. На њему су, сем Христа, Богородице и Јована Претече, допојасно представљени сви апостоли. Тела су робусна у односу на главе. Натуралистички ликови су нијансирањем инкарната готово сликарски обрађени. Тежња ка колористичким ефектима карактерише и њихову одећу што је евидентно и на сродним предметима. Апостоли су укомпоновани у правоугаоне површине међусобно одвојене натуралистичком лозицом у облику тролиста. Елементи сличности са тролисном лозицом налазе се на епитрахилу са представом светитеља у кружним медаљонима из манастира Тројице Пљеваљске, али и у орнаментацији митре Кантакузине насталом знатно раније. Док је орнаментални украс на епитрахилу из манастира Гргетега решен натуралистички, солидног цртежа, на сродним предметима то није случај.

У доњем делу епитрахила је текст натписа што се односи и на епитрахил из манастира Дечана. Специфични третман слова и лигатура делује као орнамент што показују и сигнатуре поред светитеља примењене на епитрахилима из Дечана и Студенице. Блиски третман коришћен је и на сигнатурама на епитрахилу из Народног музеја у Охриду, вероватно с почетка XVII века.¹⁴

Пандан епитрахилу из 1553. године је епитрахил који се налазио у цркви светог Николе у Врацу у западној Бугарској.¹⁵ На њему је редослед апостола готово истоветан нашем, али су ликови слабије и тврђе обрађени. Готово идентичан епитрахилу из манастира Гргетега налазио се у једној приватној колекцији у Холандији. Без натписа је. Аутор каталога изложбе одржане у Делфту 1980. године, лоцира га у Србију и датира у средину XVI века, захваљујући нашем примеру.¹⁶ По третману ликова и фигура, сродне су им представе извезених светитеља, аплицираних на каснију тканину на епитрахилу из Костајнице који се налазио у Музеју Срба у Хрватској у Загребу. Вез припада другој половини XVI века.¹⁷ Постојање ових готово аналогних епитрахила упућује на једну уметничку радионицу или на постојање предложака који су само били основа за рад извођача од чије је умешности и надарености зависио крајњи резултат.

¹⁴ Исто, кат. 25, сл. 31, кат. 19, сл. 14, кат. 39, сл. 21, кат. 46, сл. 32. Епитрахил из Охрида, кат. 47, сл. 33.

¹⁵ И. Гошев, *Църковни старини из врачанска епархия*, Годишник на софиския университет, София 1934, 33, 34.

¹⁶ M. van Rijn, *Icons and East Christian Works of Art*, Museum het Prinsenhof, Delft 1980.

¹⁷ Д. Стојановић, *Уметнички вез*, 26, сл. 34.

Сродне ликове, али не и концепцију композиција, јер су овде допојасни светитељи постављени у изоловане кружне медаљоне међусобно одвојене словенским сигнатурама представљених личности, налазимо на епитрахиљима из манастира Дечана и Студенице. Ликови на студеничком епитрахиљу су изразито експресивни (сл. 6). Занимљиво је да се међу њима јављају свети Симеон и Сава који су на студеничком епитрахиљу представљени чак два пута. На епитрахиљу из Дечана, дару манастиру Пеје, Неде и Луке Дмитрића, орнаментални украс богатији је мада стилизованији и асоцира на раније радове.¹⁸ Скроман декор на студеничком примерку, мада невешто рађен, инспирисан је оквирном орнаментацијом са епитрахиља манастира Крке који се раније налазио у Студеници. Оба примерка настала су у другој половини XVI века.¹⁹ Стилски сродни помињаним епитрахиљима у погледу обраде ликова, али не и фигура које су скоро површински обрађене, јесу крстови омофора из ризнице манастира Пиве, поклону тадашњег пећког јеромонаха Саватија из 1568. године.²⁰ У крстовима су представљене непропорционалне стојеће фигуре светих отаца Јована Златоустог, Григорија Богослова, Василија Великог и Николе (сл. 7). Постојање овог предмета за који се зна да је дар манастиру Пиви из 1568. поменутог јеромонаха у време тек обновљене Пећке патријаршије и њеног пуног процвата као и чување предмета у манастиру којем је намењен — што је случај са поменутиим епитрахиљем из манастира Дечана и омофором из Пиве — реткост је када су у питању везени предмети намењени цркви. То доприноси ближем лоцирању њиховог настајања, у овом случају централним областима седишта обновљене Патријаршије. Присилним сеобама нашег живља, највећи део предмета намењених цркви пренет је у удаљене крајеве насељене Србима. Чувају се у манастирима, ређе у музејима, а већина је после Другог светског рата пренета у Музеј Српске православне цркве у Београду.

Посебну стилску групу чине епитрахиљи из манастира Пиве, обележени бројевима 137 и 135. На првом су појединачно представљене стојеће фронталне фигуре светих отаца Григорија, Василија, Кирила и Јована Златоустог смештене у полукружне аркаде са стубовима украшеним тордираном траком (сл. 8). Смењују се са доисподпојасним представама јеванђелиста смештеним у овалне, биљном стилизацијом уоквирене медаљоне (сл. 9). Простор између њих испуњен је биљним декором са наглашеним барокизираним левантинским примесима, како је украшен и доњи део епитрахиља. Сигнатуре су грчке. Знатно раније и делимично сродно рашчлањавање и компоновање површине налазимо на епитрахиљу из Уметничког музеја у Букурешту из 1504. године који се налазио у манастиру Добровцу у

¹⁸ Исто, кат. 46, сл. 32.

¹⁹ Исто, кат. 45, сл. 38.

²⁰ А. Сковран, *Уметничко благо манастира Пиве*, Цетиње 1980, 61, кат. 103. Није репродукован.

Молдавији, дару Стевана Великог и његове супруге Војкице. На полилобни медаљон у који су смештене фигуре на овом епитрахиљу, асоцирају ивичне контуре биљног украса који уоквирује елипсасте медаљоне са представом јеванђелиста на епитрахиљу из Пиве. Одговарајући, мада каснији третман оивичавања медаљона који красе центре крстова, примењен је и на другом епитрахиљу из манастира Пиве. Начину рашчлањавања композиције на првом епитрахиљу из пивског манастира близак је епитрахиљ из манастира Савине који је много раскошнији и компликованији у третману фигура и декора, скупocenости употребљеног материјала и у начину рада. На њему су такође представљени јеванђелисти и архијереји. Везује се за породицу Јустиниани и свакако је грчки рад.²¹ На другом епитрахиљу из манастира Пиве, у изолованим оквирима у облику крста, представљени су у полилобним медаљонима доисподпојасне фигуре јеванђелиста Матеја, Марка и Јована са грчким сигнатурама (сл. 10). Испод њих, у доњем делу, налази се биљна орнаментална стилизација која краси и кракове крста. Како је записано на његовој постави, епитрахиљ је манастиру Пиви поклонено у Сарајеву Стефан Хацић 1775. године.²² Ово је сигурно једна од најстаријих композиционих шема примењена на епитрахиљу што је, иначе, карактеристично за омофоре.²³ Крстови у разним варијантама, често раскошног декора, красе епитрахиље у XVIII и XIX веку. Најскромнији украс ове врсте своди се на нашивање златотканих трака у виду крста.

По концепцији композиционе шеме, сродан првом епитрахиљу из манастира Пиве и оном из Савине, а избором орнаменталног украса ближи другом епитрахиљу из манастира Пиве, јесте знатно млађи епитрахиљ из манастира Јована Теолога са Патмоса.²⁴ Ово указује на нешто дужи континуитет како у компоновању тако и у коришћењу декоративних елемената који се јављају на ширем балканском простору. Богата биљна орнаментика стилизована и ваздушасто третирана која краси оба епитрахиља из манастира Пиве, особито доњи орнаментални фриз на првом епитрахиљу, има извесне аналогije са украсним елементима на горњем делу епитрахиља који се налази у Народном музеју у Охриду, а производ је вероватно раног XVII века. Сродан третман декора, мада не и истих украсних елемената,

²¹ Л. Мирковић, нав. дело, Т. XXII, сл. 4, 41; Д. Медаковић, *Савина*, Београд 1978, сл. 71 где се приписује породици Јустиниани са Хиоса и датира у 1400. годину, што је судећи по карактеристикама и начину рада, рано. У Музеју примењене уметности у Хамбургу чува се појас са извезеним грбом италијанске породице Орсини који, избором орнаментике и третманом грба, асоцира на епитрахиљ из манастира Савине, а датира се у почетак XVIII века.

²² Б. Радојковић, *Ризница Пивског манастира*, Старине Црне Горе, 1 (Цетиње 1963), 64 где се помиње овај епитрахиљ и доноси запис. Од текстилних предмета, помиње се и омофор за који се претпоставља да је манастиру поклонено његов ктитор, херцеговачки митрополит Саватије, и доводи у везу са записом из 1568. године у Триоду, сада у Цетињском манастиру.

²³ Пошто сам 1960. године радила у ризници манастира Пиве, видело се да је трећи крст са епитрахиља формално био откинут и само за њега прикачен.

²⁴ М. Θεοχαρη, *Εκκλησιαστικά χρυσοκεντήτα, Αθήνα* 1986, сл. 2.

чест је на везеним предметима који се чувају у грчким музејима и црквама. Навешћемо само најкарактеристичније.

Елементи сличности у барокизираном уоквиравању медаљона са оним на првом епитрахиљу из манастира Пиве, постоје на медаљонима испуњеним текстом на завеси двери из 1654. године из цркве Успења Богородице у Касторији, раду познате цариградске везиље, Деспинете.²⁵ Сличности у избору и третману декора налазимо и на неким црквеним везовима из Бенаки музеја у Атини, насталим у XVII веку, а украсни су елемент и епитрахиља из Аргирополиса.²⁶ Стилизованија орнаментика истих декоративних елемената краси нешто млађи надбедреник у облику звезде из манастира Крке.²⁷ Орнаментика која дели просторе између светитеља под аркадама и оних у медаљонима на првом епитрахиљу из манастира Пиве, мотив је украса који се развија изнад аркада са представом Богородице из манастира Дохијара.²⁸ Најсроднија стилизација цветова у виду лала са другог епитрахиља из манастира Пиве, у краковима крста, у овом случају укомпонована у орнамент у виду крста, централни је мотив наруквица из манастира св. Тројице код Пљеваља. Настале су 1697. године, а поклон су Лонгина и Блаже.²⁹ Сродна је и стилизација орнамента на ивицама наруквица. Слична стилизација коришћена је и на наруквицама из манастира Беочина, сада у Музеју Српске православне цркве у Београду.³⁰

Сродни третман декора, али не и композиција, краси наруквице инв. бр. 943 из Музеја народне уметности у Атини, пореклом из светог Николе у Трикали. Разуђенија форма овог типа орнаментике украшава кракове везених крстова омофора ефеског митрополита Пајсија из 1644. године,³¹ сада у манастиру Ставроникити, налази се на крсту омофора из манастира Ивирона³² као и на крсту са омофора екуменског патријарха.³³ Аналогни по орнаментици, али и са представом Христа архијереја, што показују последња два примерка настала вероватно крајем XVII века, блиски су везеној апликацији из Костајнице у облику крста.³⁴ Сличан је и вез из Музеја народне уметности у Атини (инв. бр. 1238), пореклом са Крита.

Издужени неправилни ликови представљених светитеља могу се довести у везу са представом на једном епитрахиљу из Бенаки музеја у Атини из 1666. године. Карактеристика везова из XVII века је инкарнат рађен светлоокер свиленим концем, а црте лица и коса нешто тамнијим или све-

²⁵ А. Hatzinicolau, *nav. delo*, kat. 184, sl. 184.

²⁶ Ε. Χαδζηδάκη, 'Εκκλησιαστικά κεντήματα, 'Αθήνα 1953, Τ. Κ3 1.

²⁷ D. Stojanovici, *Broderia artistica*, kat. 121.

²⁸ M. Theocharis, *Stavronikita Monastery, C Embroidery*, Athenes 1974, сл. 104.

²⁹ Д. Стојановић, *Уметнички вез*, kat. 57, сл. 51.

³⁰ Исто, *Broderia artistica*, kat. 121.

³¹ M. Theocharis, *Embroidery*, сл. 93.

³² Исто, сл. 101.

³³ Исто, сл. 102.

³⁴ Д. Стојановић, *Уметнички вез*, kat. 103.

тлийим тоновима. Среће се на руским али и на грчким примерцима, особито оним насталим на острвима изложеним утицајима Запада. Обрада одеће на првом епитрахиљу, изразито кратких, наизменично прихватних бодова, сродна је одећи донатора Шербана Кантакузина, његове супруге и сина на завеси из 1681. године рађеној за манастир Котрочени у Букурешту, сада у Уметничком музеју у Букурешту.³⁵ Примењена је и на надбедренику из манастира Секуа у Молдавији из 1638. године, са представом Вазнесења.³⁶ Користи се и при обради фигура на завеси за двери са представом Преображења из манастира Никанора у Заворди у Македонији (Грчка), насталој вероватно почетком XVII века.³⁷

На другом епитрахиљу одећа је знатно пластичније обрађена што је одлика касније везених предмета с краја XVII и почетка XVIII века. Среће се на већ поменутој завеси из Букурешта и на нешто млађем сакосу из саборне цркве у Кефалонији из 1721. године, раду монахиње Митрадоре Камали, везиље са јонских острва.³⁸

Аналоган је и начин рада примењен у обради орнаментике на оба епитрахиља из манастира Пиве. Везено је на тамноцрвеном атласу који је на српским црквеним предметима најраније употребљен на надбедренику из Липове, датираном у 1563. годину, сада у Музеју Српске православне цркве у Београду. Рађено је сребрним и златним концем, местимично на првом епитрахиљу упреденим са зеленим свиленим концем. За вез су коришћене и шљокице, а на везеним крстовима другог епитрахиља из манастира Пиве, употребљена је и спирално упредена нит која је коришћена и на епитрахиљу из манастира Савине. Оба епитрахиља из манастира Пиве рад су локалних мајстора, док је епитрахиљ из манастира Савине један од најлуксузнијих производа грчких везиља тога времена. Како показују неки примерци лаичког веза са острва Крита који се чувају у Бенаки музеју у Атини а карактерише их јак италијански утицај на локалне византијске традиције као и материјал и начин рада, а имајући у виду композиције и орнаментичку карактеристичну за средину и другу половину XVII века и каснији период, сматрамо да су везови из манастира Пиве и епитрахиљ из манастира Савине настали средином XVII века.

Избор предмета обухваћених овим радом које на извештан начин повезују иконографске, стилске, декоративне или заједничке црте при обради и избору материјала за вез, ни приближно не показују право богатство у разноликости уметничког изражавања њихових аутора који некад достижу највиши уметнички домет, а некад не прелазе занатски ниво. Овај период обилује разноврсношћу и бројношћу сачуваних предмета најразличитије

³⁵ М. А. Musicescu—А. Dobjanschi, *La broderie roumaine ancienne*, Bucarest 1985, кат. 107, сл. 105.

³⁶ Исто, сл. 87.

³⁷ Захваљујем колегиници М. Theocharis на фотографији датој на увид.

³⁸ А. Hadzinicolaу, нав. дело, кат. 184, сл. 184.

намене. Једна од његових основних карактеристика су ређе изражене чисте стилске карактеристике а чешће приметно мешање стилова и утицаја, што се некад испољава само у детаљима који се јављају и у другим областима уметничког стварања. Све ово је последица општих, политичких и економских прилика, одражених како на уметност одређеног времена тако и на везене литургијске предмете намењене украшавању црквених објеката и делова одеће свештенства.

Dobriła Stojanović

QUELQUES GROUPES CARACTÉRISTIQUES DE BRODERIES ARTISTIQUES
D'ÉGLISE DATANT DU XVIème ET XVIIème SIÈCLES

Résumé

Après l'occupation successive des territoires serbes sous les Turcs des changements se sont manifestés dans le domaine des broderies artistiques. Le style iconographique s'est exprimé d'une certaine manière, parfois par des réductions ou même que par des symboles. Les formes sont des fois en mouvement intensif, des fois statique, en formes volumineuses, traitées superficiellement. On remarque l'application de décorations végétales, plutôt naturalistes mais aussi géométriques allant même vers l'abstraction. A côté l'influence byzantine on remarque aussi l'influence de l'ouest aussi bien que celle du Levant, surtout dans les ornements. Certains objets sont un mélange de divers styles et d'idées. Les changements se manifestent dans le choix du matériel employé pour les broderies, ainsi que dans la façon du travail. Malgré tous ces changements il est important de signaler que la continuité se maintient dans la créativité de ce domaine.

Tout cela est le résultat de la nouvelle situation politique et économique, de l'intégration de nos territoires dans le grand Empire Ottoman formé par divers peuples et de là par diverses cultures. Les artistes ont acquis de grandes espaces, ils se déplacent et de ce fait rentrent en contact avec une diversité d'ouvrages appartenant à ce domaine. Malgré cela il est important de signaler que les œuvres déjà créées n'ont point perdu de leur autonomie, ce qui se remarque sur les broderies conservées.

La restauration de la Patriarchie de Peć (Petch) en 1557 donne un nouveau élan à la créativité, cela améliore la situation de l'église. Les anciens monuments sont restaurés, de nouveaux sont élevés. Tout cela exige de nouveaux objets artistiques pour les églises, le service dominical et de ce fait de nouvelles broderies.

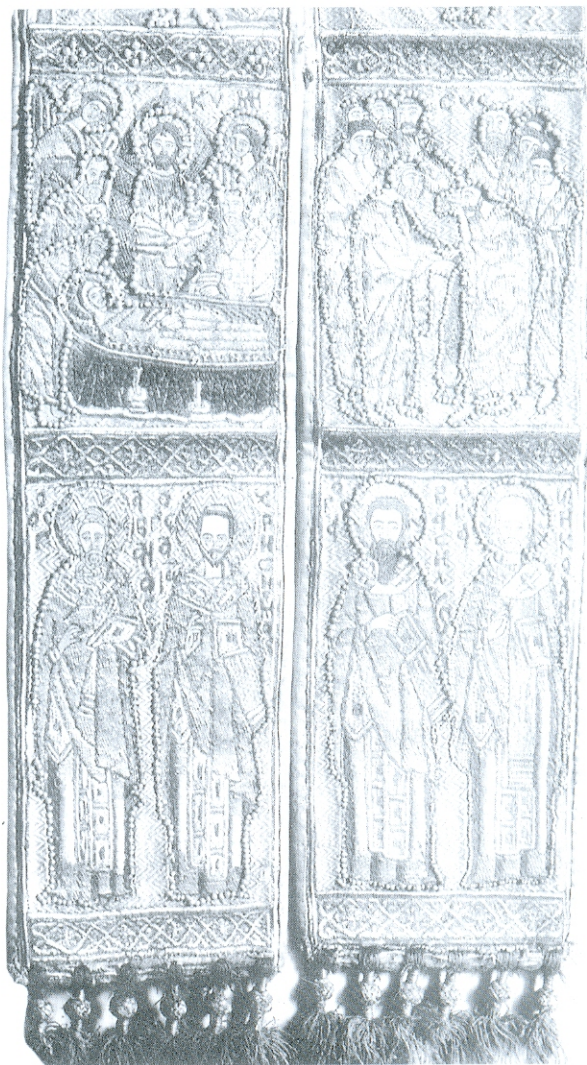
Dans cet ouvrage nous pencherons seulement sur certains groupements d'œuvres, sur les plus caractéristiques par leur intégrité stylistique et artistique en donnant l'accent aux œuvres peu connues ou pas encore étudiées. En globale cette période se distingue par sa variété, son hardiesse et ses idées de réalisation ainsi que, très souvent, par sa haute portée artistique, ce qui est prouvé pour les exemplaires de broderies d'églises composées à cet époque.

Централна сцена са катапетазме монахиње Агније, детаљ

Крст са омофора са представом Силаска у ад,
Музеј Српске православне цркве, Београд

Епитрахиль са сценама Великих празника
и представама архијереја, детаљ

Епитрахиль из монастыря Крке, деталь

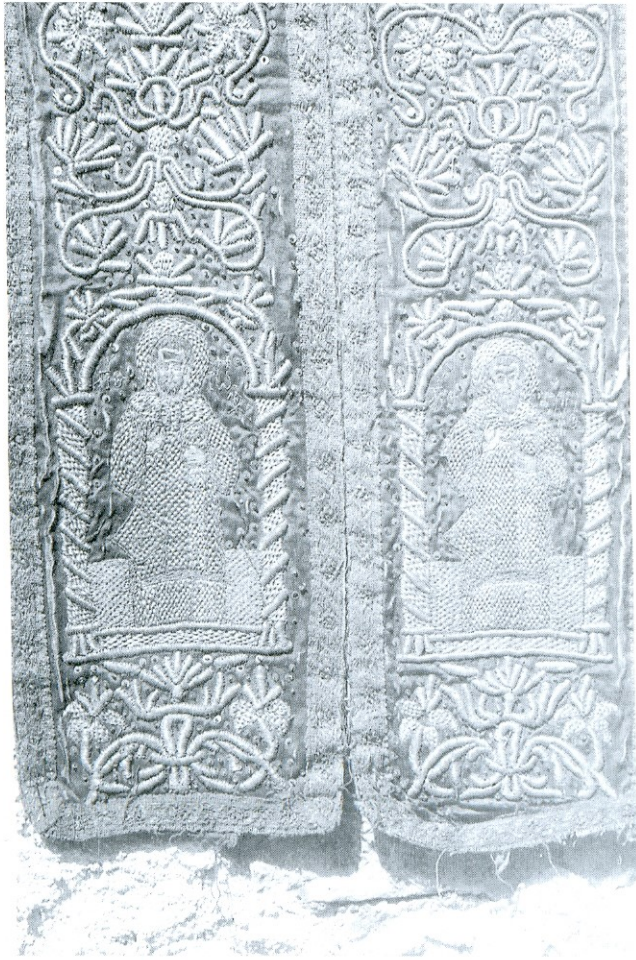
Епитрахиль Јелене Црнојевић и Димитрија кир Гвозденова, детаљ

Епитрахиль из монастыря Студенице, деталь

Омофор из монастыря Пиве, деталь

Эпитахий из манастира Пиве, детал

Епитрахиль из монастыра Пиве, исти детал

Други епитрахилъ из манастира Пиве, деталъ